Runas verbu semantiskā saistāmība oriģināltekstā un tulkojumā

Semantic relatedness of speech verbs in an original text and its translation

Svetlana Polkovņikova

Daugavpils Universitāte, Humanitārā fakultāte

Latviešu valodas katedra

Vienības iela 13, Daugavpils, LV-5401

E-pasts: svetlana.polkovnikova@du.lv

Zinātniskā pētījuma problēmas izvēle ir saistīta ar runas verbu semantisko īpatnību un saistāmības jautājumu izpētes aktualitāti latviešu valodniecībā. Šādu pētījumu aizsākumi meklējami 20. gs. 80. gados Intas Freimanis darbos, kuros izteikts rosinājums pievērsties runas verbu vispusīgai izpētei.

Verba nozīmīgā un organizējošā loma teikuma semantiskajā struktūrā un valodas sistēmā kopumā nav apšaubāma. Lingvistiskajā literatūrā bieži vien ir akcentēts, ka verba semantisko struktūru raksturo ietilpība, plašums un elastība, kas arī nosaka verba sintaktiskās potences. Verba nozīmes jēdziens nav atdalāms no verba spējas saistīties ar citiem vārdiem, turklāt vārdiem ar līdzīgu vai vienādu semantiku piemīt gan kopīgas semantiskās pazīmes, gan tipisks saistījums un funkcionēšana.

Mūsdienu lingvistikā interesei par verba valences jautājumiem ir vairāki cēloņi. No vienas puses, tas ir saistīts ar leksikalizētās gramatikas un komplekso vārdnīcu izveidi, kurās būtu atspoguļotas arī vārdu valentās pazīmes, no otras puses, to balsta automātiskas valodas analīzes un informācijas ieguves programmrīku izstrāde.

Īpašas uzmanības vērti ir pētījumi, kuros verba valence ir analizēta tekstā. Šajā gadījumā verbu valences īpatnības tiek konstatētas nevis intuitīvi un vispārināšanas rezultātā, bet gan balstoties uz konkrētiem lietojuma piemēriem, kuros skaidri parādās vārda valenci noteicošie faktori.

Ekscerpētās krievu-latviešu paralēles rāda, ka parasti aplūkotajos tekstos (A. Čehova stāstos un to latviskajos tulkojumos) runas verbu raksturo viens adverbs, sporādiski ir sastopams runas verbu saistījums ar vairākiem adverbiem. Veiktā analīze atklāj, ka kvantitatīvi pārstāvētāks ir runas verbu saistījums ar adverbu *skali*, kas nepārprotami izceļ skaļumu kā pragmatiski būtisku runas pazīmi. Semantikas ziņā adverbi galvenokārt raksturo vispārinātas nozīmes runas verbus, tādējādi piešķirot verbam ne tikai jēdzienisko konkrētību, bet arī emocionāli ekspresīvās un vērtējošās konotācijas.

Atslēgvārdi: runas verbs, adverbs, saistījums, semantika, adverbiālā sēma, pazīme.

Jau 20. gs. 80. gados latviešu valodniecībā pievērsties runas verbu semantisko īpatnību un saistāmības jautājumu vispusīgai izpētei rosinājusi Inta Freimane. Valodnieces pētījumiem bijusi gan teorētiska, gan praktiska nozīme, jo tajos sniegts arī skaņu verbu (runas verbi plašākā izpratnē ir uzskatāmi par skaņu

verbiem) distributīvs leksikogrāfisks modelis, pēc kura varētu veidot šīs leksikas grupas tematisku vārdnīcu. Pēc I. Freimanis (1984, 2–4) domām, šāda vārdnīca ļautu gan aprakstīt verbu vienotā leksikogrāfiskā sistēmā, skaidrot un ilustrēt to nozīmi, gan raksturot galvenos skaņu verbu saistījuma tipus tematiskā skatījumā.

Līdzīgu viedokli paudusi Gaļina Zolotova (*Galina Zolotova*). Viņa akcentējusi, ka nepieciešams izstrādāt jauna tipa vārdnīcas, kur būtu realizēta leksikas un gramatikas mijiedarbības ideja. G. Zolotova (1988, 4) raksta: „Mūsdienās sintaksi vairs neaplūko atrauti no semantikas – sintaktisko konstrukciju izveide ir atkarīga no tās komponentu leksiski gramatiskajām īpatnībām. Šis apgalvojums vairs neprasa pierādījumu – tas gaida šī materiāla sistematizāciju.”

Verba nozīmīgā un organizējošā loma teikuma semantiskajā struktūrā un valodas sistēmā kopumā nav apšaubāma. Vladimirs Vinogradovs (*Vladimir Vinogradov* 1986, 351–356) vienmēr ir uzsvēris verba semantiskās struktūras ietilpību, plašumu un elastību, norādot, ka verba semantiskais plašums nosaka arī verba sintaktiskās potences. I. Freimane (1975, 3) savukārt atzinusi, ka bez verbu valences izpētes nav iespējams risināt teikuma struktūras jautājumus sintaksē. Svarīgi ir verba valences leksiskie un semantiskie faktori, jo verba nozīmes jēdziens nav atdalāms no verba spējas saistīties ar citiem vārdiem.

Mūsdienu lingvistikā interese par verba valences jautājumiem ir saistīta ar vairākiem iemesliem. Pirmkārt, ar leksikalizētās gramatikas izveidi, otrkārt, ar komplekso vārdnīcu izstrādi, kurās būtu atspoguļotas arī vārdu valentās pazīmes (Murāne et al. 2002, 51), treškārt, ar automatiskas valodas analīzes un informācijas ieguves programmrīku izmantošanu (Nešpore 2012, 195).

Lingvistiskajā literatūrā ir atzīmēts, ka vārdiem ar līdzīgu nozīmi piemīt gan kopīgas semantiskās pazīmes, gan tipisks saistījums un funkcionēšana. Kā rakstījusi I. Freimane (1975, 14), šāda analīze (verbu analīze tekstā, ar citātu piemēriem) ir vēlama, it īpaši leksiski semantiskās grupas ietvaros. Šajā gadījumā verbu valences īpatnības tiek konstatētas nevis intuitīvi un vispārināšanas rezultātā, bet gan balstoties uz konkrētiem lietojuma piemēriem, kuros skaidri parādās vārda valenci noteicošie faktori.

Minētie atzinumi arī motivējuši pievērsties krievu un latviešu valodas runas verbu saistāmības īpatnību analīzei. Pētījuma empīrisko bāzi veido vairāk nekā 100 runas verbu lietojuma piemēru, kas ekscerpēti no Antona Čehova stāstiem un to tulkojumiem latviešu valodā. Uzmanība pievērsta tam, kādi lingvistiskie un ekstralingvistiskie faktori nosaka runas verbu saistījumu ar adverbiālas nozīmes paplašinātājiem, kas formāli izteikti ar apstākļa vārdiem.

Saskaņā ar I. Freimanis viedokli semantiskajā saistāmībā runas verbiem, tāpat kā visiem latviešu valodas verbiem kopumā, galvenais saistījums ir ar subjektu un ar objektu resp. subjekta orientācija, kā arī objekta orientācija, adverbiāla saistāmība trīspersonu verbiem nav tik raksturīga. Tomēr jāšķir vārda potenciālā spēja no šīs spējas konkrētās realizācijas tekstā, verbam stājoties noteiktās kombinācijās ar citiem vārdiem (Freimane 1975, 11–12, 38; Freimane 1976, 88–90).

Viens no avotiem, kur tiek atspoguļots vārda saistījums ar citiem vārdiem, ir skaidrojošās u. c. vārdnīcas, kur bieži vien vārda nozīmes definīciju papildina ilustratīvais materiāls. No vienas puses, tā uzdevums ir atklāt vārda lietojumu kontekstā, no otras puses, papildināt skaidrojumu ar sīkākām nozīmes niansēm.

Tā „Latviešu literārās valodas vārdnīcā” (www.tezaurs.lv/llvv) atrodami šādi runas verbu adverbiālie raksturojumi: **jautri** runāt; **dedzīgi** runāt; runāt **mierīgi**; **prot izteiksmīgi** runāt dzejoļus; atbildēja **nedroši** u. c. Savukārt „Krievu valodas vārdu saistāmības vārdnīcā” (Denisov et al. 1983) verba *говорить* (runāt) saistāmību ar adverbjiem ilustrē 26 vārdi: *быстро, вежливо, громко, грубо, великолепно, интересно, любезно, медленно, наедине, открыто, откровенно, охотно, (не)плохо, прекрасно, прилично, просто, прямо, решительно, свободно, серьезно, спокойно, скоро, тихо, хорошо, четко* (Denisov et al. 1983, 104), runas verbu *ответить/отвечать* (atbildēt) 13 apstākļa vārdi: *быстро, весело, громко, немедленно, отрицательно, положительно, радостно, решительно, сразу, срочно, тихо, уверенно, шепотом* (Denisov et al. 1983, 354–355), bet runas verbu *спросить/спрашивать* (jautāt) 9 adverbji: *быстро, вежливо, громко, грубо, ласково, откровенно, прямо, серьезно, строго, тихо* (Denisov et al. 1983, 549). Protams, vārdnīcu ilustratīvais materiāls rāda vārda funkcionēšanas iespējas un uzskatāmākos piemērus, taču objektīvu iemeslu dēļ leksikogrāfiskie avoti nespēj pilnībā atspoguļot vārda potenciālo valenci, kas varētu piemist noteiktas semantikas vārdiem.

Te jāpiebilst, ka informācija par darbības norisi var būt realizēta arī ar adverbiālās sēmas implikāciju attiecīgā verba semantiskajā struktūrā. Latviešu un krievu valodas skaidrojošo vārdnīcu dotumi atklāj, ka adverbiālus raksturojumus īsteno virkne implicēto sēmu. Ilustrācijai var minēt dažus piemērus, sal.: *čukstēt* ‘runāt bez balss saišu vibrācijas; runāt **ļoti klusu**’; *bubināt* ‘**klusī, neskaidri** teikt, sacīt’; *bērt* ‘runāt (**ātri, nepārtraukti**)’; *опать* (bļaut) ‘runāt **ļoti skaļi**’; *трепцать* (tarkšķēt) ‘runāt **ātri** un **daudz**’; *мямить* (murkšķēt) ‘**lēni, neskaidri** un **negribīgi** runāt’. „Krievu valodas verbu ideogrāfiskās vārdnīcas” materiāls apliecina, ka adverbiālās sēmas parasti ir implicētas t. s. specifisku runas verbu semantiskajā struktūrā, piem., *брюзжать* (kurnēt), *бубнить* (bubināt), *лопотать* (buldurēt), *ленемать* (lalināt), *шамкать* (čāpstināt) u. c. (Babenko 1999, 349–379).

Tomēr pilnīgāk runas verbu saistījums ar adverbjiem izpaužas reālā lietojumā. Staņislavs Siļinskis (Silinskij 1995, 3) raksta: „Faktoloģiskā materiāla ekscerpēšana no tekstiem, nevis no vārdnīcām ļauj ne tikai gūt vārda lietojuma piemērus, bet arī netieši konstatēt visbiežāk lietotos noteiktas grupas vārdus, atklāt vārda nozīmēs apslēptu, taču komunikatīvi iederīgu jēgu.” Tādējādi, kā jau tika minēts, pētījuma empīriskā bāze balstās uz krievu un latviešu valodas runas verba un adverba saistījumu piemēriem, kas ekscerpēti no oriģinālteksta un tulkojuma.

Ekscerpētās krievu-latviešu paralēles ļauj secināt, ka aplūkotajos tekstos runas verbu saistījums ar vairākiem adverbjiem sastopams visai reti – konstatēts tikai viens piemērs, kur runas verbam ir saistījums ar trīs adverbjiem, sal.:

- (1) *Зато мой Петр Петрович, у которого еще со студенчества осталась манера всякий разговор сводить на спор, говорил **скучно, вяло и длинно**, с явным желанием казаться умным и передовым человеком. (Дом с мезонином); Turpretim mans Pjotrs Petrovičs, kuram vēl no studenta laikiem bija palikusi paraža katru sarunu novadīt uz strīdu, runāja **garlaicīgi, gausi un gari**, acīmredzot vēlēdamies izlikties gudrs un progresīvs. (Māja ar mezonīnu, tulk. A. Kurcijs, 275)*

No oriģinālteksta un tulkojuma fragmentiem redzams, ka apstākļa vārdi ir piesaistīti verbiem *говорить* un *runāt*, kuri kontekstā realizē tikai vispārinātu runāšanas semantiku ‘mutiski paust domas, viedokli’, tādējādi vairāku adverbu lietojums kontekstā ļauj konkretizēt darbību, kvalificējot to gan no ilguma un saturīguma, gan no vērtējošo konotāciju viedokļa. Adverbu uzskaitījumam ir arī īpaša stilistiska slodze: no vienas puses, tas ļauj radīt jēdzieniskās gradācijas iespaidu, no otras puses, aktualizēt potenciālās adverbiālās sēmas ‘neestētiski’, ‘bezgaumīgi’, ‘bezjēdzīgi’, ‘pārspīlēti’ un piešķirt personāža portretējumam spilgtas emocionāli ekspresīvas nokrāsas.

Sporādiski ir sastopams arī runas verba saistījums ar diviem adverbiem. Semantikas ziņā šāds runas verbu un adverbu saistījums izpaužas divējādi. Pirmkārt, adverbī niansēti ataino kādu vienu verbā ietvertās nozīmes aspektu, kad kontekstā nepieciešams izteikt noteiktas pazīmes pastiprinājumu vai precizējumu, sal.:

- (2) *И всё она выражалась так **степенно**, так **рассудительно**, подражая мужу ...* (Душечка); *Un vienmēr Oļa runāja tik **ciēnīgi**, tik **prātīgi**, atdarinādama vīru ..* (Sirsniņa, tulk. J. Ozols, 382)
- (3) *Не глядя на нас, она очень **серьезно** и **обстоятельно** рассказала нам, сколько сгорело домов в селе Сиянове, сколько мужчин, женщин и детей осталось без крова ...* (Дом с мезонином); *Uz tums neskatīdamās, viņa ļoti **nopietni** un **patatīgi** tums izklāstīja, cik māju nodedzis Sijanovas ciemā, cik vīriešu, sieviešu un bērnu palicis bez pajumtes ..* (Māja ar mezonīnu, tulk. A. Kurcijs, 273)

Kā zināms, runas verbu leksiski semantiskās grupas robežas ir labilas, jo verbi semantiskās difūzijas dēļ līdz ar nozīmi ‘runāt’ var eksplicēt vēl kādu ar runāšanu kopsakarībā esošu procesu un darbību, un šajā gadījumā piesaistītie adverbī *степенно* – *ciēnīgi*, *рассудительно* – *prātīgi*, *серьезно* – *nopietni*, *обстоятельно* – *patatīgi* u. c. nepārprotami norāda intelektuālās darbības klātesmi. Šķiet, ka tieši adverbu *nopietni* un *patatīgi* iespaidā, kuri atklāj darbības intelektuālus raksturojumus, A. Kurcijs krievu valodas verbu *рассказать* (stāstīt) tulko ar semantiski diferencētāku runas verbu *izklāstīt*, kura nozīmes struktūrā ir implicēta sēma ‘skaidrojot’ (‘padarīt pilnīgi saprotamu’).

Otrkārt, krievu-latviešu paralēles liecina, ka piesaistītie adverbī kontekstā eksplicē atšķirīgus darbības raksturojumus. Vispirmām kārtām ekscerpētie piemēri ļauj secināt, ka viena no darbības pazīmēm, kas bieži tiek verbalizēta kontekstā, ir runas skaļums. Šīs dominējošās pazīmes aktualizācija lielā mērā ir skaidrojama ar to, ka skaļums ir gan objektīvi pastāvoša, gan komunikatīvi būtiska runas pazīme, kuru autors uztver kā pragmatiski nepieciešamu. Balss skaļuma palielināšanās signalizē par izteikuma voluntatīvām un emocionālām konotācijām, jēdzieniski nozīmīgākajām daļām. Te vietā minēt Jurijs Uļjanova (*Jurij Ul'janov* 1988, 19) asociatīvo pētījumu, kura mērķis bija eksperimentāli noskaidrot, ar ko asociējas noteikti stimuldzīvādi, tostarp arī daži runas verbi. Asociatīvā eksperimenta rezultātā tika konstatēts, ka noteikti stimuldzīvādi izraisa noteikta tipa reakcijas un ka visspilgtāk stereotipu veidi izpaužas paradigmātiskās un sintagmatiskās asociācijās. Pēc J. Uļjanova (1988, 92; 136) vārdnīcas materiāla var spriest, ka pirmā verbālā

reakcija uz stimulvārdu *kliegt* un *runāt* ir bijusi tieši *skaļi* (pārējās reakcijas ir *spalgi*, *klusī*, *daudz*, *ātri*, *ilgi*, *gari*, *skaidri*, *mierīgi*, *skaisti*).

Darbības pazīmes akcentēšanai vai precizēšanai līdz ar skaļumu kontekstā var būt verbalizēta vēl kāda darbības pazīme. Piem., otrs adverbs var norādīt darbības kvantitātes un intensitātes pastiprinājumu, sal.:

- (4) *Это была живая, искренняя, убежденная девушка, и слушать ее было интересно, хотя говорила она **много** и **громко** – быть может оттого, что привыкла говорить в школе.* (Дом с мезонином); *Tā bija mundra, sirsnīga, pārliecības pilna jaunava, un klausīties viņā bija interesanti, kaut gan viņa runāja **daudz** un **skaļi** – varbūt tāpēc, ka bija ieradusi runāt skolā.* (Māja ar mezonīnu, tulk. A. Kurcijs, 275)
- (5) *Он гнусавил от непривычки говорить **много** и **быстро**, заикался и, чувствуя такой недостаток своей речи, старался скрасить его жестикуляцией головы, рук и мощных плеч ...* (Счастье); *Neradis runāt **daudz** un **ātri**, viņš murkšķēja caur degunu, stostījās un, apzinādamies šo savas runas trūkumu, pūlējās to padarīt mazāk manāmu, mētādamies rokām, visādi grozīdams galvu un vājos plecus ..* (Laime, tulk. A. Rudzroga, 108)

Retāk runa no skaļuma viedokļa var būt raksturota arī diametrāli pretēji kā *klusā*, *vāji dzirdama*, *neintensīva*. Oriģināltekstā šo semantiku aktualizē adverbji *muho*, *uļņonom*, *vpolgolosa*, savukārt tulkojumā to latviskie ekvivalenti *klusī*, *klusītēm*, *čukstus*, sal.:

- (6) *Он смотрел ей в неподвижные, испуганные глаза, целовал ее, говорил **тихо** и **ласково** ...* (Дама с собачкой); *Gurovs raudzījās viņas stingrajās, bailpilnajās acīs, skūpstīja viņu, runāja **klusī** un **maigi** ..* (Dāma ar sunīti, tulk. R. Ezerā, 393)
- (7) – *Как жаль, – говорит он **медленно** и **тихо**, покачивая головой и не глядя в глаза собеседнику ...* (Палата № 6); – *Cik žēl, – viņš runā **gausi** un **klusītēm**, šūpodams galvu un neraudzīdamies sarunas biedram acīs ..* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 195)
- (8) – *Вы же никому не рассказывайте, барин... – прибавила она вóдруг **uļņonom**.* (Агафья); – *Jūs taču nevienam nestāstīsiet, kungs... – viņa piepeši **čukstus** piebilda.* (Агафья, tulk. R. Ezerā, 71)
- (9) *Потом она **вполголоса**, нараспев, рассказывала про Москву, про свою жизнь ...* (Мужики); *Pēc tam Olga sāka **paklusā**, dziedošā **balsī** stāstīt par Maskavu, par savu dzīvi ..* (Zemnieki, tulk. P. Kalva, 292)

Adverbji *muho* – *klusī*, *uļņonom* – *čukstus*, *vpolgolosa* – *pusbalsī* u. tml. vienlaikus ar denotatīvās sēmas ‘klusī’ realizāciju kontekstā balsta arī dažādu asociatīvi pragmatisko sēmu ‘slepenī’, ‘konfidenciāli’, ‘intīmi’, ‘bailīgi’, ‘kautrīgi’ aktualizāciju. Valentīna Čerņaka (*Valentina Chernjak* 2000, 177–178) runas verbu semantikas ziņā definē kā konkrētus, t. i., tieši novērojamus. Tādējādi vairāku adverbju lietojums ļauj kvalificēt darbību ar savstarpēji saistītām semantiskām niansēm un veidot vēstījuma asociatīvi tēlaino fonu, paspilgtinot to ar akustiskiem un emocionāliem iespaidiem.

Tomēr oriģinālteksta un tulkojuma kontekstuālā analīze rāda, ka parasti runas verbs piesaista vienu apstākļa vārdu. Aplūkojot šādus piemērus, jāizceļ tādi runas verba un adverbsa saistījumi, kurus raksturo ciešs semantisks saskaņojums, proti, kad verba un adverbsa nozīmes struktūru veido vairākas kopīgas sēmas. Šajā gadījumā runas verba un piesaistītā adverbsa lietojuma dēļ kontekstā vienlaikus tiek aktualizēta gan eksplicīta, gan implicīta informācija. Tā krievu valodas runas verba *сознаваться* un latviešu valodas *atzīties* nozīmes struktūrā ir implicēta adverbialā sēma ‘atklāti’ (‘izpaust’), kuru kontekstā formāli aktualizē vēl adverbī *откровенно* un *vaļsirdīgi* – ‘parasti pilnībā atklājot savas domas, pārdzīvojumus; atklāti’, sal.:

- (10) ... *затем виолончелист, у которого инструмент плакал и который откровенно* признавался, что из всех знакомых ему женщин умеет сопровождать одна только Ольга Ивановна ... (Попрыгунья); .. *тад* челиста, kura instruments raudāja un kurš **vaļsirdīgi** atzinās, ka no visām viņam pazīstamajām sievietēm pavadīt uz klavierēm protot vienīgi Olga Ivanovna .. (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 157)

Arī nozīmi ‘dusmīgi’ kontekstā verbalizē gan attiecīgie adverbī *сердито* un *дusmīgi*, gan krievu valodas zoomorfiskais verbs *ишнет* un tā latviskais ekvivalents *šņākt*, ja tos lieto antropomorfiskā funkcijā runas darbības nominācijai – ‘ar dusmām, apslāpētā balsi runāt’, sal.:

- (11) ... он страшно конфузился и, когда уходили гости, хватал ее за руку и ишпел **сердито**: – Я ведь просил тебя не говорить о том, чего ты не понимаешь! (Душечка); .. *bet veterinārārsts briesmīgi mulsa un, kad ciemiņi aizgāja, satvēra Oļas roku un dusmīgi* šņāca: – Es taču tevi esmu lūdzis nerunāt par to, ko tu nesaproti! (Sirsnīņa, tulk. J. Ozols, 383)

Formāli izteiktas un neizteiktas informācijas korelāciju ilustrē arī citi runas verbu un adverbu saistījuma gadījumi, piem., adverbialo sēmu ‘skaļi’ runas verbi *крикнуть* un *iekšliegties* realizē implicīti, savukārt verbiem piesaistītie apstākļa vārdi *громко* un *skaļi* – eksplicīti, sal.:

- (12) *Ольге Ивановне хотелось громко крикнуть, ударить художника по голове чем-нибудь тяжелым и уйму ...* (Попрыгунья); *Olgai Ivanovnai gribējās skaļi* iekliegties, iesist ar kaut ko smagu gleznotājam pa galvu un aiziet .. (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 174)

Adverbialo nozīmi ‘pēkšņi’ un ‘īslaicīgi’ oriģināltekstā aktualizē arī runas verbi *вскрикнуть*, *крикнуть*, *гаркнуть*, bet latviskajā tulkojumā – to ekvivalenti *iekšliegties*, *iebrēkties*, *ierēkties*. Adverbialās sēmas runas verbiem piešķir derivatīvie afiksi: piedēklis *вс-* un *ие-*, piedēklis *-ну-*, latviešu valodā – galotne *-ties*. Lai gan adverbialā semantika ‘pēkšņi’ un ‘īslaicīgi’ jau ir ietverta runas verba nozīmē, A. Čehovs lietojis arī apstākļa vārdu *вдруг*, kurš kontekstā aktualizē vairākas asociatīvās sēmas ‘nejauši’, ‘neapzināti’, ‘netīšām’, ‘negaidīti’, sal.:

- (13) – *Это чёрт знает что такое!* – *вскрикнул вдруг* Иван Дмитрич и вскочил. (Палата № 6); – *Lai velns parauj!* – *Ivans Dmitričs pēkšņi* iekliedzās, pielēkdams kājās. (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 228)

- (14) – *Любавкин! – вдруг крикнул он так громко, что все почтальоны и посетители вздрогнули.* (Палата № 6); – *Ļubavkin! – viņš piepeši iebrēcās tik skaļi, ka visi pastnieki un apmeklētāji sarāvās.* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 223)
- (15) – *Пошел вон!! – гаркнул вдруг посиневший и затрясшийся генерал.* (Смерть чиновника); – *Ārā!! – pēkšņi ierēcās ģenerālis, kļūdams zils aiz dusmām un sākdams trīcēt.* (Ierēdņa nāve, tulk. V. Grēviņš, 19)

Nenoliedzami, šādam semantiskam paspīgtinājumam, ko veido eksplīcītas un implicītas informācijas korelācija, kontekstā ir estētiska nozīmība – padarīt vēstījumu dinamiskāku, spraigāku un emocionāli ekspresīvāku.

Tomēr pēc analizējamā materiāla redzams, ka vairākumā gadījumu starp runas verbu un piesaistīto adverbu vērojamas semantiskas atšķirības. Kontekstuālā analīze atklāj, ka runas darbības lokālie raksturojumi A. Čehova stāstos ir verbalizēti visai reti – šāds runas verbu un adverbu saistījums ir sporādisks, sal.:

- (16) *Он намекал на Владимира IV степени и уже воображал, как он будет всюду рассказывать об этом своем каламбуре, удачном по находчивости и смелости ...* (Анна на шее); *Ar to bija dots mājiens uz IV pakāpes Vladimīru, un viņš jau iztēlojās, kā visur stāstīs par šo savu asprātīgo un drošsirdīgo kalambūru ..* (Anna kaklā, tulk. R. Ezera, 271)

Kvantitatīvi pārstāvētāka ir ekscerptu grupa, kas ilustrē runas verbu saistījumu ar laika adverbjiem. Lai gan aplūkotajos piemēros konstatēti vairāki laika adverbji, kas izsaka dažādus laika jēdzienus (konkrētu un nekonkrētu darbības norises laiku, ilgstošu un nepārtrauktu vai īslaicīgu un epizodisku darbību), tomēr kopumā arī temporālie raksturojumi izvēlētajos tekstos runas darbību kvalificē samērā reti, sal.:

- (17) – *Вчера мы беседовали так мирно, но вдруг вы почему-то обиделись и сразу оборвали ...* (Палата № 6); – *Vakar mēs tik mierīgi sarunājāmies, te uzreiz jūs kāpēc apvainojāties un spēji pārtraucāt ..* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 205)
- (18) *Ольга Ивановна всегда звала мужа, как всех знакомых мужчин, не по имени, а по фамилии ...* (Попрыгунья); *Olga Ivanovna arvien sauca vīru, tāpat kā visus pazīstamos vīriešus, nevis vārdā, bet uzvārdā ..* (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 175)
- (19) *В городе холостяки нарочно ходят в баню и в рестораны, чтобы только поговорить, и иногда рассказывают банщикам или официантам очень интересные истории ...* (О любви); *Pilsētās vecpuiši tieši tāpēc apmeklē pirtis un restorānus, lai dabūtu parunāties, un dažkārt izstāsta pirtniekam vai viesmīlim visai interesantus notikumus ..* (Par mīlestību, tulk. P. Kalva, 359)
- (20) *Если, идя с ней в театр, я забывал взять бинокль, то потом она говорила: – Я так и знала, что вы забудете.* (О любви); *Ja, ejot kopā ar viņu uz teātri, es biju aizmirsis paņemt līdzi binokli, tad viņa vēlāk man teica: – Es jau skaidri zināju, ka jūs aizmirsīsiet.* (Par mīlestību, tulk. P. Kalva, 365)

- (21) – *Мы не имеем тайн друг от друга, я должна сейчас рассказать всё маме и сестре ...* (Дом с мезонином); – *Mums nav noslēpumu, man tūlīt viss jāizstāsta mātei un māsaī ..* (Māja ar mezonīnu, tulk. A. Kurcijs, 286)

Jāpiebilst, ka runas verbu nozīmes struktūrā adverbiālās sēmas ar temporālu vai lokālu nozīmi nav raksturīga parādība. Lokāla un temporāla informācija vairāk ir svarīga plašākam situācijas raksturojumam, tāpēc parasti vietas un laika adverbi raksturo nevis runas darbību, bet visu teikumu kopumā.

Tāpat izraudzītajos tekstos epizodiski sastopams runas verbu saistījums ar mēra adverbiem, sal.:

- (22) ... *мы же, наше поколение, дурно спим, томимся, много говорим и всё решаем, правы мы или нет.* (Случай из практики); .. *taču mēs, mūsu paaudze, slikti guļam, tvīkstam gaidās, daudz runājam un visu laiku spriežam – vai mums ir taisnība vai nav.* (Gadījums praksē, tulk. J. Ozols, 375)
- (23) *Про Волчаниновых сообщил он немного.* (Дом с мезонином); *Par Volčaniņovām viņš pastāstīja nedaudz.* (Māja ar mezonīnu, tulk. A. Kurcijs, 287)
- (24) *Она говорила вообще очень мало, всегда молчала и всё думала, думала ...* (Анюта); *Viņa vispār runāja ļoti maz, vairāk klusēja un tikai domāja, domāja ..* (Aņuta, tulk. R. Ezera, 59)
- (25) ... *[Пустовалов] сидел недолго, минут десять, и говорил мало ...* (Душечка); .. *[Pustovalovs] pasēdēja īsu laiciņu, minūtes desmit, runāja maz ..* (Sirsniņa, tulk. J. Ozols, 380)

Parasti mēra adverbi, niansēti norādot uz darbības pazīmes kvantitāti vai intensitāti, noder vēstījuma emocionāli ekspresīvā fona pastiprinājuma vai pavājinājuma nokrāsu radīšanai.

Ekscerpēto piemēru vairākums atklāj, ka galvenokārt runas verbi piesaista veida adverbis. Vispārinot veida adverbis nozīmes, var konstatēt, ka liela daļa krievu un latviešu valodas apstākļa vārdu kontekstā norāda runas intonācijas īpatnības. Runas intonācija izteikumam, teikumam vai tekstam piešķir dažādas emocionālas nokrāsas, kā arī atvieglo teksta uztveri, jo izceļ būtisko, parāda runātāja attieksmi pret teksta saturu (Auziņa 2013, 107). Piem., adverbi *глубокомысленно* – *dziļdomīgi*, *бессвязно* – *nesakarīgi*, *значительно* – *zīmīgi*, *машинально* – *automātiski*, *неарзінāti* u.c. norāda runas darbības intelektuālu pazīmi, sal.:

- (26) *Тот, всё еще багровый от стыда и гнева, бессвязно произнес какую-то ненужную клятву, надел фуражку и вышел.* (Палата № 6); *Tas, vēl joprojām kaunā un dūmās piesarcis, nesakarīgi izgrūda kādu nevajadzīgu zvērestu, uzmauca galvā cepuri un aizgāja.* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 218)
- (27) *Андрей Ефимыч сидит, подперев щеку кулаком, задумавшись, и машинально задает вопросы.* (Палата № 6); *Andrejs Jefimičs sēž, vaigu pret dūri atbalstījis un aizdomājies, un automātiski uzdod jautājumus.* (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 193)

Tomēr vēstījuma jēdzieniskās koncentrētības labad autors runas vārdiem piesaistījis apstākļa vārdus, kuri atkarībā no konteksta spēj izteikt ļoti atšķirīgas subjektīvi emocionālās un psihiskās nokrāsas. Krievu un latviešu valodas adverbji *весело* – *līksmi*; *встревоженно* – *nemierīgi*, *satraukti*; *грубо* – *asi*, *rupji*; *грустно* – *skumji*; *ласково* – *maigi*, *laipni*, *mīlīgi*; *назойливо* – *uzplīdīgi*; *нервно* – *nervozī*; *печально* – *skumīgi*, *skumji*; *робко* – *bikli*; *сердито* – *dusmīgi*, *nikni*; *слезливо* – *pusraudus*; *угрюмо* – *drūmi*, *īgni*; *уныло* – *bēdīgi*; *хладнокровно* – *vienaldzīgi*, *aukstasinīgi*; *холодно* – *salti*, *vēsi* u.c. var atspoguļot gan runātāja reakciju uz situāciju, gan klausītāja attieksmi pret runātāju un izteikumu, sal.:

- (28) – *Я в этом ничего не понимаю, – угрюмо* заявляет Иван Дмитрич. (Палата № 6); – *Es nekā tur nesaprotu, – Ivans Dmitričs drūmi* nosaka. (Sestā palāta, tulk. A. Rudzroga, 188)
- (29) – *Я принесла вам этюд ... – сказала она робко*, тонким голоском, и губы ее задрожали, – *nature morte*. (Попрыгунья); – *Es jums atnesu studiju .. – viņa teica bikli*, smalkā balstiņā, un viņai ietrīcējās lūpas, – *nature morte*. (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 174)
- (30) *Я знал о слабости прекрасного пола к Савке и знал, как он неохотно* говорил о ней, а потому не продолжал своего вопроса. (Агафья); *Es zināju, ka skaistajam dzimumam ir vājība pret Savku, un zināju arī, cik nelabprāt* viņš runā par to, tāpēc neko sīkāk neizprašāju. (Agafja, tulk. R. Ezera, 70)

Piesaistītais adverbs var norādīt arī runas pārtraukumus, kas parasti ir saistīti ar runātāja emocionālo stāvokli un vēlmi piešķirt vārdam vai izteikumam īpašu nozīmi. Kontekstā šādu informāciju var realizēt, piem., adverbji *невпопад* – *izklaidīgi*, *морозливо* – *steidzīgi*, sal.:

- (31) *Наденька нетерпеливо, грустно, проникающим взором заглядывает мне в лицо, отвечает невпопад*, ждет, не заговорю ли я. (Шуточка); *Nadjeņka te nepacietīgi, te skumīgi, te pētījoši palūkojas manī, atbild izklaidīgi*, gaida, vai neierunāšos. (Jociņš, tulk. R. Ezera, 63)
- (32) – *Ничего, все обошлось благополучно, – рассказывала Надя морозливо*. (Невеста); – *Nekas, viss beidzās labi, – Nadja steidzīgi* stāstīja. (Līgava, tulk. A. Grēviņa, 417)

Adverbji, kas norāda runas intonatīvus raksturojumus, daiļdarbā realizē plašas mākslinieciskās funkcijas: rada runas situācijas noskaņas, personāža runas portretējuma individualizāciju un tipizāciju, paspilgtina vēstījuma ekspresivitāti, akcentē svarīgu informāciju.

Orīginālteksta un tulkojuma sastatīšanas gaitā tiek konstatēts gan samērā augsts stabilo ekvivalentu īpatsvars, gan arī daudz netipisku, individuālu atbilstmju, kas vērojamas tikai kādā atsevišķā kontekstā. Tā atšķirīgu informāciju orīgināltekstā un V. Grēviņa tulkojumā eksplicē krievu valodas adverbs *томно* ar nozīmi ‘emocionāls stāvoklis, kam raksturīgas neskaidras, nepamatotas skumjas, nogurdināti maigs’ un latviešu valodas adverbs *tīksmi* ar nozīmi ‘emocionāls stāvoklis (cilvēkam), kam raksturīgas ļoti patīkamas izjūtas, dziļš apmierinājums’, sal.:

- (33) *И вспоминала она также, что в последний раз он приходил к ней в каком-то сером сюртучке с искрами и в новом галстуке и спрашивал **томно**: „Я красив?”* (Попрыгунья); *Un turklāt viņa atcerējās, ka beidzamo reizi Rjabovskis bija atnācis pie viņas pelēkos, lāsmainos svārciņos ar jaunu kaklasaiti un **tiksmi** vaicājis: „Vai esmu skaists?”* (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 171)

Domājams, ka minētajā kontekstā V. Grēviņš varētu lietot kādu precīzāku latviešu valodas ekvivalentu, piem., adverbu *gurdeni*, kas tulkojumā aktualizētu atbilstošas gan jēdzieniskās, gan emocionāli vērtējošās nokrāsas. Turklāt jāpiebilst, ka tulkotājs V. Grēviņš līdzīgā kontekstā krievu valodas adverbu *томно* atveido ar precīzāku ekvivalentu *smagi* ar nozīmi ‘tāds, kam ir drūms, nospiests garastāvoklis (par cilvēku)’, sal.:

- (34) – *Я устал... – **томно** проговорил художник, глядя на этюд и встряхивая головой, чтобы побороть дремоту.* (Попрыгунья); – *Esmu noguris... – mākslinieks **smagi** noteica, raudzīdamies studijā un pakratīdams galvu, lai pārvarētu snaudu.* (Vējagrābsle, tulk. V. Grēviņš, 174)

Krievu un latviešu valodas adverbu sastatāmās analīzes gaitā atklātas arī citas tulkošanas transformācijas, piem., papildinājums un izlaidums, kas liecina, ka konteksts vai citi faktori tulkojumā var motivēt gan adverbiālo pazīmju aktualizāciju, gan nivelēšanu, sal.:

- (35) – *А я тебе говорю, что я читал! – кричит еще громче Коваленко.* (Человек в футляре); – *Bet es tev saku, ka lasīju! – Kovaļenko **tagad** kliez vēl skaļāk.* (Cilvēks futrālī, tulk. P. Kalva, 341)
- (36) *Опять все три голоса запели **вместе**.* (Бабы); *Visas trīs balsis atkal sāka dziedāt.* (Sievīšķi, tulk. J. Ozols, 149)

Veiktā analīze ļauj formulēt dažus vispārinājumus:

Orģināla un tulkojuma kontekstuālā analīze rāda, ka galvenokārt apstākļa vārdi raksturo vispārinātas nozīmes runas verbu (piem., *runāt, sacīt, teikt, parunāt* u.c.), kuru nozīmes struktūrā nav diferencējošo sēmu un kas no emocionāli stilistiskā viedokļa ir neitrāli. Piesaistītie adverbi detalizē vispārinātas nozīmes runas verbos gan jēdzieniskā, gan konotatīvā aspektā.

Piesaistīto apstākļa vārdu semantika atklāj, ka runas darbība vispirmām kārtām tiek diferencēta no intonatīvo pazīmju viedokļa. Kontekstā adverbiālās pazīmes, ko verbalizē veida apstākļa vārdi, darbībai piešķir jēdzienisku konkrētību un emocionāli vērtējošas nokrāsas. Šai ziņā īpašā stilistiskā slodze piemīt sinkrētiskiem adverbiem, kuru nozīme var modificēties atkarībā no konteksta, papildinot vēstījumu ar atšķirīgām semantiskām niansēm un paplašinot teksta interpretācijas iespējas.

Analizētajos tekstos kvantitātes ziņā mazāk pārstāvēts ir runas verbu saistījums ar vietas, laika un mēra adverbiem. No komunikatīvi pragmatiskā viedokļa runas darbības lokālie, temporālie un kvantitatīvie raksturojumi salīdzinājumā ar intonatīvajiem vērtējami kā sekundāri. Semantikas un neitrālās konotācijas dēļ

šo adverbu mākslinieciskās funkcijas nav tik plašas, it īpaši dažādu subjektīvi vērtējošo nokrāsu aktualizācijas ziņā.

Viena no dominējošajām adverbiālajām pazīmēm, kas tiek aktualizēta izvēlētajos tekstos, ir runas skaļums. Tas nozīmē, ka autors šo pazīmi uztver kā pragmatiski būtisku, piem., no komunikatīvo mērķu sasniegšanas viedokļa. Ekscerpētajā materiālā šī pazīme tiek verbalizēta visbiežāk.

Parasti starp runas verbu un piesaistīto adverbu konstatētas iekļaušanas attieksmes, proti, pēc sēmu sastāva apstākļa vārda nozīme ir plašāka nekā runas verba, kā arī konstatētas šķēluma attieksmes, kad katrā no vārdu nozīmēm ir atšķirīgas sēmas. Reizēm starp runas verbu un piesaistīto adverbu vērojamas implikatīvas attieksmes, kad abu vārdu nozīmju komponenti sakrīt. Ciešs semantisks saistījums paspilgtina kontekstu ar noteiktām adverbiālām pazīmēm un ekspresīvām konotācijām.

Runas verbu un adverbu saistījumu piemēri spilgti ilustrē gan eksplīcītas un implīcītas informācijas korelāciju, gan valodas līdzekļu sinonīmiju.

Literatūra

1. Auziņa, Ilze. 2013. Runas intonācija un tās elementi. *Latviešu valodas gramatika*. Nītiņa, Daina, Grigorjevs, Juris (red.). Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 107–120.
2. Babenko, Ljudmila. 1999. *Tolkovyj slovar' russkikh glagolov: Ideograficheskoe opisanie. Anglijskie jekvivalenty. Sinonimy. Antonimy*. Moskva: AST-Press.
3. Chernjak, Valentina. 2000. Semantika chastej rechi i resursy russkoj sinonimiki. *Jazyk. Funkcii. Zhizn': Sbornik statej v chest' professora A. V. Bondarko*. Sankt-Peterburg.
4. Čehovs, Antons. 1985. *Stāsti*. Rīga: Liesma.
5. Denisov, Petr et al. 1983. *Slovar' sochetaemosti slov russkogo jazyka*. Moskva: Russkij jazyk.
6. Freimane, Inta. 1975. Verbu tematiskā klasifikācija un saistāmība. *Verbu un frazeoloģismu saistāmība*. Rīga: LVU, 3–56.
7. Freimane, Inta. 1976. Runāšanas verbu saistāmības īpatnības. *P. Stučkas LVU Zinātniskie raksti, 259. sēj. Valodas sistēma*. Rīga, 81–106.
8. Freimane, Inta. 1984. *Latviešu valodas skaņu verbi. Distributīvais raksturojums*. Rīga: LVU.
9. Murāne, Svetlana et al. 2002. Latviešu un krievu valodas skaņu verbu semantiskā valence sastatāmā aspektā. *Humanitāro zinātņu vēstnesis*, 2. Daugavpils Universitāte: Latgales Kultūras centra izdevniecība, 51–57.
10. Nešpore, Gunta. 2012. Perifērās semantiskās lomas teikumos ar pārvietošanās verbiem. *Vārds un tā pētīšanas aspekti: rakstu krājums*, 16 (1). Liepāja: LiePA, 187–196.
11. Silinskij, Stanislav. 1995. *Rechevaja variativnost' slova: Na materiale anglijskikh imen lica*. Sankt-Peterburg: S.-Peterb. gos. un-t.
12. Ul'janov, Jurij. 1988. *Latyšsko-russkij asociativnyj slovar'*. Rīga: Zinatne.
13. Vinogradov, Vladimir. 1986. *Russkij jazyk. (Grammaticheskoe uchenie o slove)*. Moskva: Vysshaja shkola.

14. Zolotova, Galina. 1988. *Sintaksicheskij slovar': Repertuar jelementarnyh edinic russkogo sintaksisa*. Moskva: Nauka.

Summary

The choice of a problem for the present research is related to the topicality of investigating the issues of semantic peculiarities and relatedness of speech verbs in Latvian linguistics. Such research was initiated in the 1980s by the linguist I. Freimane who addressed the importance of making a comprehensive study of speech verbs.

The significant organizing function of verb in the semantic structure of a sentence and the system of language is generally agreed upon. It is often emphasized in linguistics that the semantic structure of verb is characterized by receptivity, broadness, and flexibility that determine the syntactical potencies of verb. The notion of the meaning of verb is inseparable from its ability to connect to other words, besides, words with similar or equal semantics share both common semantic features and typical connection and functionality.

Contemporary linguistics demonstrates particular interest in the issues of verb valence for several reasons. On the one hand, it is related to the formation of lexicalized grammar and complex dictionaries reflecting the valent features of words; on the other, it is grounded by the elaboration of software tools for automatic language analysis and information acquisition.

Special attention is attributed to research that analyses the verb valence in text. In this case, peculiarities of verb valence are located not intuitively and by generalization, but on the basis of concrete usage examples that clearly indicate the determining factors of word valence.

The excerpted Russian-Latvian parallels show that usually in the regarded texts (A. Chekhov's stories and their translations into Latvian) speech verb is modified by a single adverb; Sporadically, speech verbs are related to several adverbs. The produced analysis reveals that the relatedness of speech verbs to an adverb *skali* ('loudly') is represented in a more emphasized way, that clearly brings out loudness as a pragmatically essential feature of speech. Semantically, adverbs mainly characterize speech verbs with a generalized meaning, thus attributing to the narrative not only notional concreteness but also emotionally expressive connotations.